

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικῆς.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Boehm ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

ΔΙΑΝΟΙΑ, ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΝΟΥΣ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤ

Υ Π Ο

ΙΩΑΝ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Πλάτων πρώτος ἐχώρισε τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ νοῦ. Καὶ τὰ δύο, διάνοια καὶ νοῦς, εἶναι γνωστικὲς δυνάμεις, δηλαδή καὶ μὲ τὰ δύο ἔχομε γνώση. Ἀλλὰ ἡ διάνοια εἶναι κατώτερη καὶ ὁ νοῦς ἀνώτερη γνωστικὴ δύναμη. Ἡ διάνοια, πού στὸν Πλάτωνα χαρακτηρίζεται καὶ ὡς λόγος ἢ λογισμὸς, προϋποθέτει τὸν νοῦ καὶ ἐρμηνεύει τὸ περιεχόμενό του. Ἐὰ μέσα, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποῖους δουλεύει ἡ διάνοια εἶναι ὁ ὀρισμὸς, ἡ διαίρεση, ἡ ἀπόδειξη. Μὲ τὰ μέσα τοῦτα προσπαθεῖ ἡ διάνοια νὰ ἐκφράσῃ τὴν γνώση πού ὑπάρχει μέσα στὸ νοῦ. Ὅμως οἱ δρόμοι τοὺς ὁποῖους ἀνοίγει ἡ διάνοια εἶναι ἀτέλειωτοι. Σὲ ὀλότητα ἀπόλυτη δὲν μπορεῖ ἡ διάνοια νὰ φθάσῃ. Εἶναι μέσα στὴ φύση τοῦ ἔργου τῆς καὶ τῶν μέσων πού διαθέτει νὰ μὴ μπορῇ νὰ φθάσῃ στὴν ἀπόλυτη ὀλότητα, ἀλλὰ μονάχα στὴ σχετικὴ. Ὅλότητα ἀπόλυτη εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς, γιατί αὐτὸς μόνον ἔχει ὡς ἀντικείμενό του τὸ καθ' αὐτὸ ὄν, τὴν ἰδέα, ἡ ὁποία νοεῖται ὡς ἀπόλυτη ὀλότητα. Ὅπως ἡ ὀλότητα, πού σχηματίζει ἡ διάνοια, εἶναι ἀξιολογικὸ καὶ λογικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ὀλότητα, πού ὁμαδιάζει χωρὶς ἐσωτερικὸν εἶρμόν ἢ γνώμη, ἡ «δόξα», ἔτσι ἡ ὀλότητα τῆς ἰδέας, πού εἶναι προσιτὴ μονάχα στὸν νοῦ, εἶναι ἀνώτερη καὶ ἐγκυρότερη ἀπὸ τὴν ὀλότητα τῆς διάνοιας. Καὶ ἂν εἶναι δύσκολο νὰ ξεφύγῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ «δόξα» καὶ τὴν ποικιλία τῆς καὶ νὰ προχωρήσῃ στὴ διάνοια καὶ στὴν ἐνότητά τῆς, εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ ἀνέβῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν διάνοια στὸ νοῦ καὶ νὰ συλλάβῃ τὴν ἐνότητα καὶ ὀλότητα πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδέα τὴν ἴδια. Λίγοι μονάχα ἀνεβαίνουν στὸ ὕψος τοῦ νοῦ, καὶ συνεπῶς λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού θεάζονται τὸ καθαρὸ κάλλος, τὸ καθαρὸ εἶναι

καὶ τὸ καθαρὸ ἀγαθό. Τοῦτα τὰ ἀπόλυτα ἰδρύματα τοῦ θεοῦ, τὶς πρῶτες τοῦτες ἀρχές κάθε ζωῆς μπορεῖ νὰ συλλάβῃ μονάχα ὁ νοῦς, ὁ κυβερνήτης τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχέση τοῦ νοῦ καὶ τῆς διάνοιας ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ διάνοια ἀρχίζει νὰ ἐκφράζῃ ἐκεῖνα πού θεάζεται ὁ νοῦς μέσα του. Ὅσο πιὸ βαθὺς ὁ νοῦς, ὅσο πιὸ καθαρὰ βλέπει ὁ νοῦς τὴν ἰδέα, τόσο πιὸ καλὰ τὴν ἐκφράζει ἡ διάνοια. Ποτὲ ὅμως ἡ διάνοια δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς ἰδέας, γιατί, ὅπως εἰπώθηκε πρὶν, ἡ διάνοια εἶναι ἀπὸ τὴ φύση της κάτι πού φθάνει μόνον σὲ σχετικὴ ὁλότητα, ἐνῶ ἡ ἰδέα εἶναι ἀπόλυτη ὁλότητα. Γι' αὐτὸ ἀνοίγεται ἀνάμεσα ἰδέας καὶ διάνοιας μιὰ ἀπειρη σχέση. Ἡ διάνοια ποτὲ δὲν θὰ μπορέσῃ, ὅσο κι' ἂν προσπαθῇ, νὰ ἐκφράσῃ στὴν ὁλότητά του τὸ νόημα τῆς ἰδέας. Τὴν ἀδυναμία αὐτὴν τῆς διάνοιας ἔρχεται κάπως νὰ τὴν βοηθήσῃ ὁ μῦθος. Ὁ πλατωνικὸς μῦθος εἶναι μιὰ ἐποπτικὴ ὁλότητα πού συμβολίζει τὴν νοητικὴ ὁλότητα τῆς ἰδέας. Ὁ μῦθος ὅμως δὲν εἶναι γνώση, ἀλλὰ εἰκόνα, ἐποπτεία, «ψεῦδος».

Ἡ διαλεκτικὴ ἔνταση ἀνάμεσα διάνοιας καὶ νοῦ ὑπάρχει καὶ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ καλλιεργεῖται μέσα σ' ὅλη τὴν κατοπινὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία γιὰ νὰ κορυφωθῇ στὸν Πλωτῖνο μὲ τὸν ὁποῖον κλείνει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸν ἐνδοξο δρόμο της. Ἡ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἐκράτησε τὴ διαίρεση τούτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, χωρὶς ὅμως νὰ τὴν καλλιεργήσῃ. Μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ πνεύματος στὴ Δύση κατὰ τὴν ἀναγέννηση, ὅποτε ξανάζησαν πραγματικὰ ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πού εἶχαν τεθῆ καὶ καλλιεργηθῆ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ξαναφαίνεται σ' ὅλη της τὴν παλιὰ ἔνταση ἡ διαφορὰ τούτη ἀνάμεσα διάνοιας καὶ νοῦ. Ὁ Cusanus εἶναι ἐκεῖνος πού ξαναζεῖ σ' ὅλη της τὴν ἔνταση τὴ διαλεκτικὴ τούτη, πού προώρισται νὰ ἔχῃ τόση μεγάλη σημασία μέσα σ' ὅλη τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ κυριώτατα στὴ κλασικὴ της ἐποχῇ. Καὶ ὁ Kant εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος χωρίζει αὐστηρὰ πιά τὴν διάνοια ἀπὸ τὸν νοῦ. Τὴν διαίρεση τούτη ὄχι μόνον τὴν κρατᾷ ὁ Ἔγκελστος ἀλλὰ καὶ τὴν βαθαίνει σὲ βαθμὸ πρωτάκουστο. Ὁ σκοπὸς μας ὅμως ἐδῶ θὰ εἶναι περιορισμένος. Θέλομε νὰ δείξωμε ποῖο εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς ἀντινομίας μέσα στὴν φιλοσοφία τοῦ Kant.

Ὁ Kant ξεχωρίζει μιὰ κατώτερη γνωστικὴ δύναμη καὶ τρεῖς ἀνώτερες. Κατώτερη γνωστικὴ δύναμη εἶναι ἡ δύναμη τῆς αἴσθησης γενικὰ στὸν συνδυασμὸ τῆς μὲ τὴν φαντασία. Καὶ οἱ τρεῖς ἀνώτερες γνωστικὲς δυνάμεις στηρίζονται στὴ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε. Ὡστε ἡ κατώτερη γνωστικὴ δύναμη δὲν στηρίζεται στὴν κρίση. Εἶναι ἀπλῶς ἐποπτικὴ. Οἱ τρεῖς γνωστικὲς δυνάμεις, ποὺ προϋποθέτουν τὴν κρίση, εἶναι ἡ διάνοια, Verstand, ἡ δύναμη τῆς κρίσης, Urteils-kraft καὶ ὁ νοῦς, Vernunft. Ἡ σειρά τούτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ δύναμη τῆς κρίσης στέκει πράγματι ἀνάμεσα τῶν δύο ἄλλων καὶ ὁ νοῦς εἶναι πράγματι ἡ ἀνώτατη γνωστικὴ δύναμη. Καὶ τὶς τρεῖς γνωστικὲς δυνάμεις θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὶς περιλάβωμε στὴν ἔννοια λόγος, Vernunft, καὶ νὰ τὶς ἀντιπαραθέσωμε ὅλες μαζὶ στὴ δύναμη τῆς αἴσθησης, τοῦ αἰσθάνεσθαι γενικὰ. Λόγος καὶ αἴσθησις (καὶ μαζὶ μὲ τὴν αἴσθησις νοεῖται πάντα ἡ ἐποπτεία, γιατί μόνον σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐποπτεία εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ἡ αἴσθησις, τὸ αἰσθάνεσθαι, ὡς γνωστικὴ δύναμη) ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Kant τὶς δύο γενικὲς πηγὲς τῆς γνώσης.

Ἡ διάνοια, ἂν καὶ ἀνήκει στὶς ἀνώτερες γνωστικὲς δυνάμεις, ἔχει στενότερη σχέση μὲ τὴν δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία γιατί, ὅπως θὰ ἴδοῦμε παρακάτω, προσδιορίζει τὰ περιεχόμενα τῆς αἴσθησης, τὰ γνωρίζει. Ἡ σχέση τούτη, ὅπου ἡ διάνοια ἀναφέρεται πάντα στὰ δεδομένα τῆς αἴσθησης, ἀνάγκασε τὸν Kant νὰ εἰπῇ, ὅτι ἴσως διάνοια καὶ αἴσθησις ἔχουν μιὰ κοινὴ ρίζα. Ὅμως τὸ κύριο γνώρισμα τῆς διάνοιας, ποὺ τὴν ξεχωρίζει ἀμέσως ἀπὸ τὴν αἴσθησις, εἶναι ἡ ἱκανότητα τῆς αὐτενέργειάς της, ἡ πνευματικὴ τῆς αὐτενέργεια, ἂν καὶ ἡ αὐτενέργεια τούτη, γιὰ νὰ κινηθῇ, χρειάζεται τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησις. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ διάνοια δέχεται παθητικὰ τίποτε ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησις. Ἡ διάνοια δὲν δέχεται τίποτε, γιατί ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἱκανότητα ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε, δηλαδή νὰ στηρίζομαστε σὲ καθαρὲς ἔννοιες καὶ νὰ ὀρίζωμε κάτι. Ἡ κρίσις λοιπὸν εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς διάνοιας. Διάνοια εἶναι ἡ κριτικὴ ἱκανότητα ποὺ δουλεύει μὲ κανόνες καὶ ποὺ ἔχει τὴν τάση νὰ συνδέη κατὰ τρόπο ἑνιαῖο ὅλα ὅσα τῆς παρουσιάζονται μέσῳ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης, δηλαδή νὰ ὑποβάλλη ὅλα τὰ δεδομένα

τῆς κατώτερης γνωστικῆς δύναμης σὲ νόμους. Ἐφ' ὅσον ἡ διάνοια εἶναι ἡ πηγὴ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀρχῶν, χαρακτηρίζεται ὡς καθαρὴ διάνοια. Μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦτον ὁ Kant θέλει νὰ δείξῃ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς διάνοιας ἀπὸ τὴν κατώτερη γνωστικὴ δύναμη. Τὸ κέντρο τῆς διάνοιας, ὁ πυρῆνας τῆς, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ὁ Kant ὡς καθαρὴ ἢ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη *reine ἢ transzendentale Apperzeption*. Μὲ τὸν ὄρισμὸ τοῦτον ὁ Kant δὲν θέλει νὰ σημάνη τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἀρχικὴ καὶ πάντοτε τὴν ἴδια αὐτοσυνείδηση, ὅτι ὅλα τὰ δεδομένα καὶ τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐννοίας, τὰ συνοδεύει πάντα καὶ τὰ δυνατοποιεῖ ἡ συνείδηση τοῦ «ἐγὼ σκέπτομαι». Παντοῦ προϋποτίθεται ἡ συνείδηση τούτη καὶ εἶναι πάντα σταθερὴ. Αὕτῃ ἀναφέρει ὅλα στὸν ἑαυτό της. Ὡστε καθαρὴ ἢ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη σημαίνει τὴν ἀρχὴ τὴν λογικὴ κάθε γνώσης· γιατί χωρὶς τὸ «ἐγὼ» ποὺ συνοδεύει καὶ ὑποβασιάζει κάθε παράσταση, κάθε ἐννοια καὶ κάθε κρίση, εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση. Μόνον μὲ τὴν ἐνότητα τούτη τοῦ λογικοῦ ἐγὼ εἶναι δυνατὸν ὅλα τὰ δεδομένα νὰ λάβουν ἀντικειμενικὴ μορφή καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὴν σύνθεση ἐκείνη ποὺ καλοῦμε *πειρα*. Διαφορετικὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουμε *πειρα*, δηλαδὴ συνθετικὴ γνώση τῶν δεδομένων τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης. Ὡστε τὴ μορφή τῆς *πειρας* τὴν θεμελιώνει ἡ καθαρὴ διάνοια. Ἡ διάνοια ὅμως μόνη της, δηλαδὴ χωρὶς ἐκεῖνο ποὺ προσφέρει ἡ αἴσθησις καὶ ἡ ἐποπτεία, εἶναι ἀδύνατο νὰ φθάσῃ στὴ γνώση. Γνώση ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ μορφή τῆς διάνοιας προσδιορίζει κάτι ποὺ προσφέρει ἀόριστα ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις. Ὅ,τι λοιπὸν δὲν τὸ προσφέρει ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις, ὅ,τι μὲ ἄλλα λόγια δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο τῆς *πειρας*, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ γνωρίσῃ ἡ διάνοια. Ὅλα ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀντικείμενα τῆς *πειρας*, δηλαδὴ νὰ πάρουν μιὰ ὁρισμένη θέση μέσα στὸ λογικὰ θεμελιωμένο σύστημα ποὺ λέγεται *πειρα*, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Kant, σύμφωνα μὲ ἕναν ὄρο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς *φαινόμενα*. Τὸ φαινόμενο διαφέρει καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζομε ὡς *φαινομενικὸ* καὶ ἀπὸ τὸ *πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό*. Τὸ φαινόμενο ἔχει πάντα ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, δηλαδὴ εἶναι τὸ πραγματικὸ ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴν αἴσθησις καὶ τὴν διά-

νοια. Φαινόμενο εἶναι κάθε τι ποὺ μπαίνει μέσα στοὺς τύπους τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ στὶς ἔννοιες τῆς διάνοιας, καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο γενικό, δηλαδή κατὰ τρόπο ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος γιὰ ὅλα τὰ ὑποκείμενα ποὺ ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς γνώσης. Φαινομενικὸ σὲ ἐμπειρικὴ σημασία, λ.χ. φαινομενικὸ στὴν ὄψη, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ σχηματίζεται ὅταν τὴν δύναμη τῆς κρίσης τὴν παρασύρει ἡ φαντασία, δηλαδή ὅταν τὴν αἴσθησις τὴν ὑποκαταστήσῃ ἡ φαντασία καὶ σ' αὐτὴν ἐπάνω στηριχθῇ ἡ δύναμη τῆς κρίσης γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὴν εἰκόνα της. Μὲ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτὸ θέλει ὁ Kant νὰ δηλώσῃ τὴν πραγματικότητά ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἀνεξάρτητα ὅπως διόλου ἀπὸ τὴν μορφή τῆς πείρας μας, τὴν πραγματικότητά δηλαδή στὴν ἀπόλυτη μορφή της. Ὅ,τι «ἐπλάττει» ἔξω τῶν μορφῶν τῆς γνώσης μας, τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων, κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων, τοῦτο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Kant ὡς πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ποτὲ ἀντικείμενο τῆς γνώσης, εἶναι πέρα ἀπὸ τὶς γνωστικὲς μας δυνάμεις. Πραγματικὰ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' αὐτό δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἔννοια. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμε ἂν στὴν ἔννοια τούτη ἀνταποκρίνεται καὶ ἓνα περιεχόμενο, γιατί γιὰ κάθε περιεχόμενο εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος μόνον ὅταν τοῦτο εἶναι δεδομένο.

Καὶ ἡ διάνοια καὶ ὁ νοῦς εἶναι γνωστικὲς δυνάμεις, καὶ τὰ δύο κρίνουν. Ἡ γνώση ὅμως ἐκείνη ποὺ στηρίζεται στοὺς νόμους τῆς διάνοιας εἶναι γνώση ποὺ ἀφορᾷ ἀντικείμενα ποὺ τὰ παρουσιάζει ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἴσθησις. Τὰ ἀντικείμενα τοῦτα ἡ διάνοια δὲν τὰ δέχεται ἔτσι ὅπως τὰ παρουσιάζει, ὅπως τὰ εἰσάγει ἡ πρώτη γνωστικὴ δύναμη, ἡ αἴσθησις, ἀλλὰ τὰ κρίνει. Μὲ τὴν κρίση τούτη τὰ ἀντικείμενα ἀποβάλλουν τὴν ἀπλὴ μορφή τῆς παράστασης ποὺ ἔχουν ἐν ὄσῳ εἶναι μέσα στὴν αἴσθησις καὶ στὴν ἐποπτεία, καὶ ἀποχτοῦν μιὰ πραγματικώτερη, θετικώτερη καὶ ἀντικειμενικώτερη μορφή· γίνονται μὲ ἄλλα λόγια πρᾶγματα. Πρᾶγμα εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ σχέση πολλῶν δεδομένων τῆς ἐποπτείας. Ἡ ἀντικειμενικὴ τούτη σχέση εἶναι ἔργο τοῦ λογικοῦ, τῆς διάνοιας. Τοῦτο ὀνομάζει ὁ Kant πραγματικὴ χρήση τῆς διάνοιας. Θέλει δηλαδή μ' αὐτὸ νὰ εἰπῇ ὅτι στὴ χρήση τούτη τῆς διάνοιας ὀφείλεται ὁ σχηματισμὸς τῶν πραγμάτων, ἡ ἐνιαία ἐκείνη σύνθεσις

πού κρατᾶμε πάντα μέσα στη διάνοιά μας ὅταν μιλοῦμε γιὰ πράγματα. Ἐχτὸς ἀπ' αὐτὴν τὴ χρήση, τὴν ἐνέργεια τῆς διάνοιας, πού θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε ὡς θεμελιωτική τῶν πραγμάτων, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη τὴν ὁποῖαν ὁ Kant χαρακτηρίζει ὡς λογικὴ χρήση. Μὲ τὴ χρήση τούτῃ τῆς διάνοιας δὲν σχηματίζονται, δὲν θεμελιώνονται οἱ ἔννοιες τῶν πραγμάτων, οἱ νοητικὲς ἐκεῖνες ἀντικειμενικὲς συνθέσεις πού χαρακτηρίζονται ὡς πράγματα, ἀλλὰ κατατάσσονται τὰ ἤδη θεμελιωμένα καὶ σχηματισμένα πράγματα. Μὲ τὴν κατάταξη τούτῃ μπαίνουν τὰ πράγματα σὲ μιὰ ὀρισμένη σειρά, ὅπου ὅσα ἔχουν γενικώτερα γνωρίσματα κατέχουν τὴν ἀνώτερη θέση καὶ ὅσα ἔχουν εἰδικώτερα τὴν κατώτερη. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς κατάταξης στηρίζεται στὸν λογικὸ νόμο τῆς ἀντίφασης. Ἡ χρήση αὐτὴ τῆς διάνοιας ὀνομάζεται «λογικὴ» καὶ εἶναι κοινὴ μέσα σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες. Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες κατατάσσουν καὶ γιὰ νὰ τὸ κάμουν αὐτὸ συγκρίνουν τὰ πράγματα, συγκρίνουν τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐποπτείας. Ἡ σύγκριση ὅμως τούτῃ θὰ ἦταν ἀδύνατη, ἂν πρὶν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἀντικειμενικοὶ σχηματισμοὶ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης. Ἡ λογικὴ ἐργασία τῆς διάνοιας κατὰ τὴ σύγκριση καὶ τὴν κατάταξη εἶναι ἀπλῶς τυπικὴ. Ὁ μόνος τῆς ὁδηγὸς εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀντίφασης. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ οἱ ἔννοιες πού προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦτο τῆς διάνοιας εἶναι τυπικὲς. Ἀντίθετα στὴ πραγματικὴ χρήση τῆς διάνοιας πρόκειται γιὰ ἔννοιες οὐσιαστικὲς. Εἴτε ἀντικείμενα εἴτε σχέσεις ἀντικειμένων καὶ ἂν ἀφοροῦν οἱ ἔννοιες αὐτές, εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τὴν ἴδια τῆς διάνοιας δεδομένες. Δὲν εἶναι ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὴν λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, οὔτε περιέχουν τίποτε πού ἀνήκει στὴν αἰσθητὴ γνώση, δηλαδὴ σὲ κείνη τὴν εἰκόνα πού μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις ὡς αἰσθήσεις. Γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς διάνοιας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμε ἐποπτεία ἀλλὰ γνώση.

Ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη πού δημιουργεῖ μόνη τῆς παραστάσεις· εἶναι δύναμη κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὴ. Ἡ αὐτενέργεια τῆς γνώσης εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς διάνοιας. Εἶναι μὲ ἄλλα λόγια διάνοια ἡ δύναμη πού σκέπτεται τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας. Ἀντίθετα δηλαδὴ πρὸς τὴν αἴσθηση, πού εἶναι ἡ ἰκανότητα τῆς συνείδησης νὰ δέχεται παραστάσεις, ἡ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη πού δημιουργεῖ παρα-

στάσεις. Εἶναι ἡ φύση τῆς ἐποπτείας μας τέτοια ὥστε ἡ ἐποπτεία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι διαφορετικὴ παρὰ σύμφωνη μὲ τὶς αἰσθήσεις μας. Δηλαδή ἡ διάνοια δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐποπτεύσῃ, ἡ διάνοια ἢ ἴδια δὲν ἔχει ἐποπτεία. Μονάχα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αἴσθηση ἀποχτιᾶ ἐποπτεία. Ὅμως καμμιά ἀπὸ τὶς δύο τούτες γνωστικὲς μας δυνάμεις, τὴν διάνοια καὶ τὴν αἴσθηση, δὲν πρέπει νὰ προκριθῇ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Χωρὶς αἴσθηση, χωρὶς ἐποπτεία δὲν θὰ εἴχαμε κανένα ἀντικείμενο δεδομένο στὴ συνείδησή μας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν διάνοια δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ νοήσωμε κανένα ἀντικείμενο, γιατί νοοῦμε ἐκεῖνα τ' ἀντικείμενα ποὺ μᾶς εἶναι δεδομένα μὲ τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἐποπτεία. Διανοήματα χωρὶς περιεχόμενο εἶναι ἄδεια, καὶ ἐποπτεῖες χωρὶς ἔννοιες εἶναι τυφλές. Διάνοια χωρὶς τὸ περιεχόμενο τῶν αἰσθήσεων θὰ ἦταν κενὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν αἰσθήσεων χωρὶς τὴν διάνοια θὰ ἦταν χωρὶς τὴ μορφή τῆς γνώσης. Ἡ γνώση ἔγκειται στὴ σχέση τῆς διάνοιας μὲ τὴν αἴσθηση ἢ καὶ ἀντίθετα. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Kant ὅτι εἶναι τόσο ἀνάγκη νὰ κάμῃ κανεὶς τὶς ἔννοιές του αἰσθητές, δηλαδή νὰ τὶς συνδέσῃ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας, ὅσο καὶ νὰ κάμῃ κανεὶς τὶς ἐποπτεῖες του νοητές, δηλαδή νὰ τὶς ὑποτάξῃ κάτω ἀπὸ ἔννοιες. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις δὲν μπορούν ν' ἀντικαταστήσουν τὶς ἐνέργειές των, οὔτε ἡ διάνοια μπορεῖ ποτὲ νὰ αἰσθανθῇ κάτι, οὔτε ἡ αἴσθηση νὰ σκεφθῇ κάτι. Μονάχα στὴ σύνθεσή των, στὴν ἔνωσή των εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση.

Ἄν θελήσωμε ἀρνητικὰ νὰ ὀρίσωμε τὴν διάνοια πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι εἶναι μιὰ μὴ αἰσθητὴ γνωστικὴ δύναμη. Θετικὰ ἂν τὴν ὀρίσωμε θὰ εἰποῦμε ὅτι διάνοια εἶναι ἡ γνωστικὴ δύναμη ποὺ βασίζεται σὲ ἔννοιες, εἶναι δύναμη λογικὴ καὶ ὄχι διαισθητικὴ. Οἱ ἔννοιες ἐπίσης δὲν στηρίζονται σὲ ἐρεθισμούς, ὅπως οἱ ἐποπτεῖες, ἀλλὰ στὴν αὐτενέργεια τῆς διάνοιας. Αὐτενέργεια τῆς διάνοιας εἶναι ἡ ἐνιαία ἐκείνη πράξις τῆς ποὺ κατατάσσει πολλὰς διάφορες παραστάσεις κἀνω ἀπὸ μιὰ κοινὴ. Ἡ κοινὴ τούτη παράσταση λέγεται ἔννοια. Ἡ διάνοια μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ κρίνει. Κι' ἐπειδὴ ἡ ἔννοια δὲν ἀναφέρεται ποτὲ ἄμεσα στὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ πάντοτε μέσῳ μιᾶς ἐποπτείας ἢ μιᾶς ἄλλης ἔννοιας, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κρίση

δὲν εἶναι ποτὲ ἄμεση γνώση τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ πάντοτε ἔμμεση. Διάνοια λοιπὸν εἶναι μιὰ ἔμμεση γνωστικὴ δύναμη. Ἐπειδὴ ὅμως μπορούμε ὅλες τὶς πράξεις, τὶς ἐνέργειες τῆς διάνοιας νὰ τὶς ἀναφέρωμε σὲ κρίσεις, μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ διάνοια εἶναι γενικὰ ἡ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε. Εἶπαμε πρὶν ὅτι διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται. Σκέψη ὅμως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γνώση μὲ ἔννοιες. Οἱ ἔννοιες ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀναφέρονται ὡς κατηγορούμενα κρίσεων σὲ παραστάσεις, μὲ ἄλλα λόγια κρίνουνε παραστάσεις. Ἡ ἔννοια εἶναι ἔννοια μόνον ἐφ' ὅσον μ' αὐτὴν γνωρίζεται κάτι, μόνον ἐφ' ὅσον κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπάγονται ἄλλες παραστάσεις, μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ ἔννοια ἀναφέρεται σὲ ὠρισμένα ἀντικείμενα. Ὡστε ἡ ἔννοια εἶναι τὸ κατηγορούμενο γιὰ μιὰ κρίση ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνη γιὰ κάτι δεδομένο. Τὶς ἐνέργειες τῆς διάνοιας μὲ τὶς ὁποῖες ὑποτάσσει, ὑπάγει πολλὰς διαφορὰς παραστάσεις κάτω ἀπὸ μιὰ κοινὴ ἔννοια, εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς εὔρωμε ὅλες, ἂν ἀναλύσωμε καὶ ἐκθέσωμε πλήρως τὶς ἐνέργειες τῆς ἐνότητας μέσα στὶς κρίσεις. Δηλαδή εἶναι δυνατὸν νὰ εὔρωμε πόσα εἶδη ἐννοιῶν ἔχει ἡ διάνοια, ἂν εὔρωμε πόσα εἶδη θεμελιακῶν κρίσεων ἔχει.

Ὡπως ὅλη ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, γιὰ νὰ σχηματισθῆ, προϋποθέτει τὶς μορφὰς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἔτσι καὶ ὅλη ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, γιὰ νὰ γνωσθῆ, προϋποθέτει τὴν ἐνότητα τῆς διάνοιας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν θὰ ἔπρεπε γενικὰ νὰ ὀρισθῆ ἡ διάνοια ὡς ἡ δύναμη τῶν γνώσεων, δηλαδή ἡ δύναμη ποὺ ἔχει γνώση. Ἡ γνώση ὅμως ἔγκειται στὴν συγκεκριμένη ἀναφορὰ δεδομένων παραστάσεων σὲ ἓνα ἀντικείμενο. Καὶ ἀντικείμενο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἔννοια τοῦ ἔχει μέσα τῆς ἐνώση τὴν ποικιλία μιᾶς δεδομένης ἐποπτείας, δηλαδή ἐκεῖνο ποὺ ἔχει συστηματικὴ ἐνότητα. Κάθε τέτοια ἐνότητα ὅμως τῶν παραστάσεων ἀπαιτεῖ ἐνότητα τῆς συνείδησης. Ἄρα ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἐκεῖνο ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν ἀναφορὰ τῶν παραστάσεων σ' ἓνα ἀντικείμενο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῆς συνείδησης εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἐγγυᾶται τὸ κῦρος τοῦ ἀντικειμένου, καὶ συνεπῶς ἐκεῖνη ποὺ μεταβάλλει τὶς παραστάσεις σὲ γνώσεις. Χωρὶς τὴν ἐνότητα τούτη δὲν θὰ εἶχαμε οὔτε γνώση, ἀλλὰ οὔτε καὶ διάνοια. Ὡστε ἡ δυνατότητα τῆς διάνοιας στηρίζεται στὴν ἐνότητά της. Ἡ πρώτη λοιπὸν καθαρὴ γνώση τῆς διάνοιας, ποὺ

ἀπάνω σ' αὐτὴν στηρίζεται καὶ ὅλη ἢ ἄλλη τῆς χρήσης, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πρωταρχικῆς συνθετικῆς ἐνότητάς της. Ἡ γνώση τούτη εἶναι βέβαια ὅπως διόλου ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας. Ἡ συνθετικὴ τούτη ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ κάθε γνώση. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅμως μόνον ὅτι ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ γνωρίσῃ ἓνα ἀντικείμενο, ἀλλὰ σημαίνει ἀκόμα καὶ ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τούτη πρέπει νὰ στέκῃ καὶ κάθε ἐποπτεία γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, γιατί ἄλλοιῶς καὶ χωρὶς τὴν συνθετικὴ ἐνότητα εἶναι ἀδύνατο ἡ ποικιλία τῆς ἐποπτείας νὰ ἐνωθῇ μέσα σὲ μιὰ συνείδηση. Μὲ ἄλλα λόγια συνείδηση χωρὶς ἐνότητα εἶναι ἀδύνατη. Ἡ συνθετικὴ αὐτὴ ἐνότητα εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος γιὰ κάθε σκέψη καὶ γνώση. Ὅμως, ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ὑποθέσωμε μιὰ διάνοια ποὺ μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση της νὰ ἔθετε ταυτόχρονα καὶ τὴ ποικιλία τῆς ἐποπτείας, μιὰ διάνοια ποὺ μὲ τὴ παράστασή της νὰ θέτῃ μαζὶ καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς παράστασης, τότε ἡ διάνοια τούτη δὲν θὰ ἐχρειάζονταν μιὰ ἰδιαίτερη πράξη γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ποικιλίας τῆς ἐποπτείας σὲ ἐνότητα. Τὴ δύναμη ὅμως τούτη δὲν τὴν ἔχει ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, ἡ ὁποία σκέπτεται μονάχα. Ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου δὲν θεάζεται. Ἡ ὑπέροχη ἐκείνη διάνοια θὰ ἔπρεπε ταυτόχρονα νὰ σκέπτεται καὶ νὰ θεάζεται.

Καμμιά ἄλλη γνωστικὴ δύναμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάνοια, δὲν μᾶς δίνει συστατικὰς ἀρχὰς τῆς γνώσης, δηλαδή ἀρχὰς ποὺ νὰ θεμελιώνουν τὴν ἴδια τὴν ἀντικειμενικὴ γνώση. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ποὺ τὸ ἔργο της εἶναι νὰ ξεκοσκινήσῃ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς γνώσης καὶ νὰ βρῇ κατὰ τὶ συμβάλλει ἢ καὶ μὴ σιὸ γεγονὸς τῆς γνώσης, ἀπορρίπτει ὅλα τὰ ἄλλα καὶ κρατᾷ μονάχα ἐκεῖνο ποὺ ἡ διάνοια θέτει a priori ὡς νόμο γιὰ τὴν φύση, δηλαδή γιὰ τὴν ὁλότητα τῶν φαινομένων. Ἐκεῖνες οἱ ἐννοίαι εἶναι συστατικὰς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τῆς φύσης ποὺ ἔχουν τὴν πηγὴ τους μέσα στὴ διάνοια. Ὅλες τὶς ἄλλες ἐννοίαι ποὺ δὲν ἔχουν θεμελιωτικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, τὶς χαρακτηρίζει ὁ Kant ὡς ἰδέαι. Οἱ ἰδέαι εἶναι γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ὑπερβατικὰς, δηλαδή μ' αὐτὰς ὁ νοῦς μας δὲν κρατιέται μέσα στὰ ὅρια τῆς καθαρῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε παρὰ κάτω, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνώφελες καὶ ὅτι εἶναι δυ-

νατὸν νὰ λείψουν. Οἱ ἰδέες μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς ρυθμιστικές, κανονιστικές ἀρχές τοῦ νοῦ. Τὶ σημαίνει τοῦτο θὰ τὸ ἐξηγήσωμε παρακάτω. Μὲ τὸν χωρισμὸν αὐτὸν τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὶς ἔννοιες ὁ Kant δὲν θέλει νὰ κάμῃ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ προστατεύσῃ τὴν διάνοια, δηλαδὴ τὴ γνωστικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ οἱ ἀρχές τῆς θεμελιώνουν τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ἔχει αὐτὸν τὸν κύριο σκοπὸ, νὰ ὁρίσῃ ὡς ποῦ φθάνει ἡ ἀρμοδιότητά τῆς διάνοιας.

Πῶς ὅμως ἐπεξεργάζεται ἡ διάνοια τὴν ὕλη τῆς ἐποπτείας; Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ἔτσι ἀπαντᾷ ὁ Kant στὸν Eberhard, ἐπικριτὴ τοῦ ἔργου τῆς κριτικῆς, ἀπόδειξε στὴν ὑπερβατικὴ τῆς λογικῆ ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τούτη γίνεται μὲ τὴν ὑπαγωγή τῶν ἐποπτειῶν (ἐμπειρικῶν ἢ καθαρῶν) κάτω ἀπὸ τὶς κατηγορίες. Οἱ κατηγορίες εἶναι ἔννοιες γιὰ τὰ πράγματα γενικά, εἶναι ὅλως διόλου θεμελιωμένες a priori μέσα στὴν καθαρὴ διάνοια. Κατηγορίες εἶναι οἱ θεμελιακὲς ἔννοιες τῆς γνώσης. Αὐτὲς τὶς βρίσκει ὁ Kant μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν θεμελιακῶν μορφῶν τῆς σκέψης, τῆς κρίσης, δηλαδὴ τῆς ἔνωσης τῶν παραστάσεων στὴν ἐνότητα τῆς συνείδησης. Οἱ κατηγορίες θεμελιώνουν τὴν γνώση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, εἶναι οἱ πρῶτοι ὅροι μὲ τοὺς ὁποίους δουλεύει ἡ διάνοια. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία ἐδῶ ποῦ θέλομε νὰ ὁρίσωμε μόνο στὴν γενικότητά τῆς τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας καὶ τὴν ἔννοια τοῦ νοῦ καὶ νὰ ἰδοῦμε τὴν διαφορὰ τους εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ διάνοια εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὶς κατηγορίες, δὲν μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ λειτουργήσῃ. Οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αἴσθησης εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθυνθῇ ἡ διάνοια χωρὶς τὶς κατηγορίες, οὔτε πέρα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία σὲ μιὰ σφαῖρα ὑπεραισθητή. Τὸ ἔργο τῆς καὶ ὁ κύκλος τῆς εἶναι αὐστηρὰ καθωρισμένα. Δὲν γνωρίζομε διάνοια ἢ ὁποία ἄμεσα, χωρὶς κατηγορίες, νὰ θεάζεται εἴτε αἰσθητὰ εἴτε ὑπεραισθητὰ. Τοῦτο εἶναι τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ὅτι ὥρισε τὰ ὅρια τῆς διάνοιας, ἢ μᾶλλον ἀνακάλυψε τὴν δύναμή τῆς. Ἡ διάνοια δὲν εἶναι, λέγει ὁ Kant, μιὰ δύναμη καθαρώτερης, διαυγέστερης γνώσης ἀπὸ τὴν ἐποπτεία, γιατί καθαρότητα ἔχει καὶ ἡ ἐποπτεία, ἀλλὰ εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἔχομε νὰ γνωρίζομε μὲ ἔννοιες. Τοῦτο εἶναι τὸ πραγματικὸ τῆς γνώσεως καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν ἄδικο ὅσοι ἀκολουθοῦνε τὸν Wolf, ποὺ ἀντιθέτουν τὴν

γνώση τῆς διάνοιας ὡς σαφέστερη, διαυγέστερη, στὴ γνώση τῆς αἰσθησης, ὡς συγκεχυμένη. Οἱ αἰσθητὲς ἔννοιες, λέει ὁ Kant, εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πολὺ φωτεινές, καὶ οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας πολὺ συγκεχυμένες, ὅπως συμβαίνει στὴ γεωμετρία καὶ στὴ μεταφυσική. Ἡ γεωμετρία ἔχει ἔννοιες ποὺ στηρίζονται στὴν ἐποπτεία, καὶ ὅμως οἱ ἔννοιες αὐτὲς εἶναι πολὺ φωτεινές. Ἀντίθετα γίνεται στὴ μεταφυσική, ποὺ οἱ ἔννοιές της εἶναι λογικὲς καὶ δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση. Ἐδῶ οἱ ἔννοιες εἶναι συγκεχυμένες. Ὡστε δὲν πρέπει νὰ ζητοῦμε νὰ ὀρίσωμε τὴν διάνοια κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν.

Ἡ διάνοια ὡς ἡ δύναμη τῆς γνώσης περιέχει, λέγει ὁ Kant στὴν ἀνθρωπολογία, τὴ δύναμη τῆς προσοχῆς (*attentio*), τὴ δύναμη τῆς ἀφαίρεσης (*abstractio*) καὶ τὴ δύναμη τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἑαυτὸ της, (*reflexio*). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς δυνάμεις τῆς εἶναι ἀπαραίτητες καὶ μάλιστα ἡ κάθε μιὰ γιὰ ἓναν εἰδικὸ σκοπό. Ἡ πρώτη γιὰ νὰ σχηματίσῃ ἡ διάνοια τὴν ἐποπτεία, ἡ δεύτερη γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὴν ἔννοια καὶ ἡ τρίτη γιὰ νὰ γεννήσῃ τὴν γνώση. Γενικὰ διάνοια εἶναι ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται καὶ αὐτὸ θὰ εἴπῃ ποὺ λειτουργεῖ μὲ βάση τὶς ἔννοιες. Ἡ αἰτία ποὺ ἡ διάνοια χαρακτηρίζεται ὡς ἀνώτερη δύναμη τῆς γνώσης (ἀντίθετα μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κατώτερη δύναμη τῆς γνώσης) εἶναι ὅτι ἡ διάνοια, δηλαδὴ ἡ δύναμη ποὺ σκέπτεται μὲ ἔννοιες, ἀποβλέπει στὸ γενικὸ τῶν παραστάσεων γνωρισμα, δηλαδὴ στὸν κανόνα, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ὑπαχθῇ ἡ ποικιλία τῶν ἐποπτειῶν (καθαρῶν καὶ ἐμπειρικῶν) γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν ἐνότητα τῆς γνώσης, ἐνῶ ἡ ἐποπτεία (ἐμπειρική καὶ καθαρὴ) περιέχει μονάχα ὅ,τι εἶναι εἰδικὸ μέσα στὰ ἀντικείμενα. Ὡστε ἡ ἐποπτεία εἶναι πάντα εἰδική, ἀτομική, ἐνῶ ἡ διάνοια εἶναι πάντα γενική. Ἡ παράσταση διαφέρει ἀπὸ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς κατὰ τοῦτο ὅτι ἡ πρώτη εἶναι εἰδική, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι γενική. Ἐπίσης, λέει ὁ Kant στὴν ἀνθρωπολογία του, ὅτι βέβαια ἡ διάνοια εἶναι εὐγενέστερη ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἰσθηση, ἀλλὰ ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ αἰσθηση εἶναι πιὸ ἀναγκαῖες καὶ πιὸ ἀπαραίτητες. Ἡ δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι χωριστὰ ἀπὸ τὴν διάνοια εἶναι ὅπως ἓνας λαὸς χωρὶς κεφαλή, ἀρχηγό. Ἐνας ἀρχηγὸς πάλι χωρὶς λαό, δηλαδὴ ἡ διάνοια χωρὶς τὴν αἰσθηση καὶ τὴν ἐποπτεία, δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτε. Δὲν ὑπάρχει μεταξύ